

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ

ՀԵՂԻՆԱԿ

«ԾԱՂԻԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԵԻՆԼԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ»

ԳՐԲԻՆ

Գրեց

ՖՐԵՏԵՐԻԲ ՖԷՅՑՏԻ

Յառաջարկեց

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆՆԱՆԻ

Պատկերագրողւած Փարիզի Ազգային Մատենադարանի
երկու հին ձեռագիրներու մամբանկարներուն
վերադրող քիմիկոսը :

Հայր արեւելի Երեւոյն Եւ Եւրոպայի
արդիւնքներ արեւելի

Երեւոյ

ՀԵՐՈՆԻՄ ՊԱՏՄԻՉ

ՀԵՂԻՆԱԿ «ԵՄՂԻԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՅ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ» ԳՐԲԻՆ

Հ Ե Թ Ո Ւ Մ Պ Ա Տ Մ Ի Չ

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ

«ԾԱՂԻԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ»

Գ Ր Ք Ի Ն

Գրեց

ՖԻՆՏԵՐԻԲ ՖԷՅՏԻ

Յառաջարան

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ

Պատկերազարդում փարիզի Ազգային Մատենադարանի
երկու հին ձեռագիրներու մամբրանկարներուն
վերաբարձրութիւններով :

Imp. Araxes - Paris

Փ Ա Ր Ի Զ

1 9 3 9

3569
A III

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Գ. Ֆրանսերի Ֆելյաի Հեթում Պատիւին նուիրում այս քանդակութիւնը արտասանեց ներկայ տարւում Մարտ ամսուն, Հուլիսի 18-ը զոր Պախի փողոցի Տան մէջ կադմակերպում էր Փարիզի Հայ Ազգասարգաց Միութիւնը: Էս Փրանսայի երիտասարդ Հայազնան հայերէն լեզուով կատարելիք առաջին քանդակութիւնը լսելու համար հան խնձում հայ ընտիր հասարակութիւնը խոր ուղարկութեամբ և հանդիպով ունկնդրեց զայն:

Այդ ունկնդրեան շատերը նոր կ'իմանային անուից կիլիկեան Հայ Քաղաւորութեան լրջանի այդ մեծարժէք Հայուն, և անոնք ալ որ այդ անունն իմացան էին՝ մին ժառանգ ազգահովոյն կարգացած չէին անոր գործը և տարտամ անդեկութիւն մը միայն ունէին այդ անձնաւորութեան մըայ: Այսպիսի այդ Հեթումը հայկական կիլիկիայ արքայական երկրորդ, զերգաստանին, Հեթումեանց ասմէին պատկանող հմուտ ու մեծերեց ժառանգան մը եղած է, և ինչպէս Արեւելքի ժառանգան ուշագրաւ գրքի մը, որ Հայուն մը կողմէ Փրանսերէն լեզուով շարագրութեան հնագոյն գործն է, և որ իջ մամուկէին մին ընդունելութիւն պատմ, Մարտ-Փոյսի գրքին շափ հոշակ ստացած, յառնեմէն, հոշանեմէն, խաշերէնի, անգլիերէնի թարգմանում է: Ինչպէս Գ. Ֆելյաի իր քանդակութեան մէջ շատ լաւ ի վեր կը հանէ, զուտ պատմագիր մը կամ ուղեգիր մը չէ Հեթում, այլ նաեւ քաղաքական գործիչ մը, պայքարողական գաղտի մը տառաքաւը, որ ինքնուրուի Փրանսական կաթոլիկ Միաբանութեան մը անգամ գանձալէ յետոյ, եկած էր Փուսիէն կղզմէս Ե. Պապին ներկայանալու, անոր ման-

քանդանքին պարզած էր մանկական փառագով պաշարում Արեւելքի զրիտանեաներու կացութիւնը, ու խնացած էր զայն մզել որ նոր Խաչակրութիւն մը կադմակերպէ, պատգործելով նաեւ այն տղամարդութիւնները զոր զեռնեթանոս մնացած ու մանկականութեան թշնամի Քաթարները ցոյց կուտային Երուսաղիմ ու Արեւելքի զրիտանեաներուն միմաւով մանկական խղովուրդները, մանաւորապէս մանկական Քուրքերը, խիլիսիսիս և զրիտանեայ տէրութեանց իբր զաշնակից նոյն իսկ զրիտանեան կրնան ընդգրկելու:

Քաթարներու նորածայ ցոյց արգին իսկ մեծանալու ու յարանուն զորութիւնը Փարք Ասիայ և Եգիպտոսի մանկական Քուրքերուն զէմ գործածելու քաղաքականութիւնը, զոր կիլիկիայ մեր Հեթումեան արքայական զերպատանը — Հեթում Ա. Քաղաւորն իսկ ըսկընալ — չլսցաւ ու իր միջոցներուն ներքան շափով կիրարկեց, զժառանգար շարկերունցաւ ո'չ Խաչակրներէն ո'չ ալ Պապութիւնէն: Արեւ հուսով իր հրամանութիւն Խաչակրութեանց ստուար ու հոշակայ գործին երրորդ հատարն մէջ՝ հայկական կիլիկիայ իշխանեանուն այդ իմաստուն քաղաքականութիւնը մանքամանքին պարզելով ու լիբերէն խառնողովելով, կ'արգանէ Խաչակրութեանց զէկաճարները որ չեն գիտցած պատուիլ Հայոց ցոյց տուած ուղեգրեմէն, որով Քաթարներն ալ վերջ ի վերջոյ մանկականութեան յարած, Քուրքերուն պէս անոնք ալ յարանանեանեան թշնամի գործած: Խաչակրութեանց կատարում գործը քանդելու, Արեւելքի մէջ զրիտանեայ

տարրը նուսճելու և. մահմեականութիւնը տիրական դարձնելու նպատակն են: Կուռե՛ իր դորժին մէջ՝ պատմի՛չ ու դորժի՛չ Հեթումի՛ անձն ու երկը մէկէ աւելի անպամ յարգանքով կը յիշատակէ և. անկից մէջըրբումներ կ'ընէ:

Հեթումի գրքին բնաղիրը առաջին անգամ տպագրուած է թաղմարդին հայազեա Խոտար Տիւլորիէի «Պաշտօնութեանց Պատմադրիւնը» մատենաշարի «Հայկական Վաւերաթուղթեր» հատորին մէջ: Բայց այդ հրատարակութիւնը շատոնց սպառած է, և Հեթումի դորժին լոյսը ձեռագիրներուն քննական համեմատութեամբ նոր հրատարակութիւն մը չէ կատարուած տակաւին: Հ.Մկրտիչ Աւգրեան 1842ին Վենետիկի մէջ հրատարակեց զրարար հայերէնով թարգմանութիւն մը, կատարուած՝ Հեթումի դորժին լատին թարգմանութեան վրայէն և որ պահապանուր է: Այդ հայերէն հրատարակութիւնն ալ երկար տարիներէ ի վեր սպառած է: Այժմեան հայ մատուցականներէն մատի վրայ կրնան համբուիլ անոնք որ կարգացած են այդ զրարար թարգմանութիւնը կամ Տիւլորիէի հրատարակութիւնը: Տարիներ առաջ Մ. Ս. Դաւիթ Բէկին թիւադրեցի որ Հեթումի դորժին աշխարհարար հայերէն ամբողջական թարգմանութիւն մը պարտատէ և. հեղինակին վրայ ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակէ Անահիտի մէջ: Ողբացեալ բարեկամս խոտացաւ, սկսաւ աշխատիլ, բայց իր սենցած ուրիշ գրադումները թոյլ չտուին ի վրտիս հանել այդ աշխատութիւնը: Էսած ըլլալով որ Հայ ԵրեսմասարդաՄիութիւնը Պ. Ֆէյտիէն խնդրած էր բանաստեղծութիւն մ'ընել իր Տան մէջ, խնդրեցի համակրելի հայազէտէն որ այդ բանաստեղծութեան նիւթ ստնէ Հեթումի, որուն դորժիով դիտէի որ ինքն ալ արդէն հետաքրքրուած էր: Եւ ահա

Ֆրանսացի հայազէտ Պ. Ֆէյտիէն՝ ըրաւ ու դեռ պիտի ընէ Հեթումին համար ինչ՝ որ հանդուցեալ Դաւիթ — Բէկը ուղեց թայց չկարողացաւ ընել: Բանաստեղծութիւնը դոր շարագրեց և. արտատանց Պ. Ֆէյտի, էական դիժերը կուտաւ: անձին ու դորժին այս Հեթումին, որ արժանի է ճանչցուելու, սիրուելու և յարգուելու հայ արդի սերունդէն, ինչպէս և ապագայ լոյսը հայ սերունդներէն, իր մեր հին մեծ ազգային դորժիչներէն մին, իրը նախորդ մը Իսրայէլ Օրիներուն, Աշտարակեցիներուն, Վարժապետեաններուն և. Որիմեաններուն, և. իրը եւրոպական լեզուով մը արտայայտուող ու ժիջադային դնահամման արժանացած առաջին հայ արժէքաւոր հեղինակը: Մասնաւոր հաճոյքով մըն է որ կը հրատարակեմ այս բանաստեղծութիւնը — և. բնական է որ անհրաժեշտ պիտի նկատէի դաշն պատկերազարդել վերաբաղում թիւներուայն այն զմայլելի մանրանկարներուն դոր ԺԴ. և ԺԵ. դարերու Ֆրանսացի մեծատաղանդ արուեստագէտներ յօրինած են այն երկու թանկազին ձեռագիրներուն համար որ կը գտնուին Փարիզի Ազգային Մատենադարանին մէջ և. անոր զեղարուեստական ամենէն նուրբ դանձերէն են: Պ. Ֆէյտի՝ ներկայ հրատարակութեան համար՝ իր բանաստեղծութեան վրայ աւելցուց այդ մանրանկարներուն մատին թաղմարութիւններ:

Պ. Ֆէյտի մտադիր է ամբողջութեամբ աշխարհարար հայերէնի թարգմանել Հեթումի գիրքը՝ իր լիակատար բնաղրէն, և. այդ թարգմանութիւնը Անահիտի յառաջիկայ տարւան թիւներուն մէջ լոյս պիտի տեսնէ:

Իր ծրագրիւններէն մէկն ալ է Ֆրանսերէն բնաղրին քննական հրատարակութիւն մը կատարել օր մը:

"ԾԱՂԻԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԾԽԱՐՅԻՆ" ԳՐՔԻՆ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ֆրանսերէն լիզուով զործէր արտադրող հայ զրազէտները բաւական բազմաթիւ եղան պատմութեան ընթացքին եւ աչ հայ-ֆրանսական մշակութային աշխատակցութիւնը իր շարժանկարի մէջէւ ցորզ: Անկողմէ զանազան չէլեքներէ իրբը օրինակ՝ մեղի ժամանակակից տոնիշէ նշանաւոր հայ զրազէտը որ երկու բնօրինակուն ալ անշնորհ զարգեցմութեամբ եւ արուեստով իր տրէ որ որ իր տաղանդին եւ զործունէութեան յիստորիա յորեկամը տօնելու համար մեծ հանդէս մը տեղի պիտի ունենայ Սորպրանի մէջ: Այսօր իր շատանակը ուսումնասիրելով ստալին Ֆրանսերէն իրբը որ շատ-նոր մ'տրին արդիւնքէ եկած:

« La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient »
composée par le Frère Hayton, de l'ordre de
Prémonstré ;

Այն ամեն, թ՛ Գ. դարուն վերջերս եւ թ՛-ին սկիզբները՝ Հնադարբարոյիւն կը շարժին Արեւելքի մասին գրած գիրքերը։ Ի մէջ այլոց կը յիշուի՝ G. da Pian del Capineի Historia Mongalorum ւ, զոր լատինեակէն զրեց թաթարներէն կրիկին՝ բրած ճամբարգոյթեանէն հարց (1245էն 1247)։ Կրնայ նաեւ յիշուի Rubruquisի «Նամակ»ը առ Լուզովիկոն թ՛. Զրանառայի թարգմարը, Թաթարաց մօտ կտաւ։ Իր դեպատնոյթեան մասին։ Բայց անոնցմէ շատ անկի մեծ ճամբար վազեալմէ վիշեանկիւրի Մարգայ փորցին զորքը որուն վերնադիրը, «Le Million», տարօրինակ է առեղծուածական կրնայ թուիլ մեղի, թէ՛ն ալ յայն մամանակը զրբ-քերէն չտարք «Trésor» (գաճմ) կը կոչուէ։

ին: Թուրքանայի մէջ, Տանթէ խաղերէն ամհանաշնորի զուտաարարբուր կը յղկէր եւ զրահան լեղու կը դարձնէր « volgate illustre » առնումով, « մինչդեռ Մարգի Փուրջ Փրանսերէն լեղավով կը թրկալէր իր զորքը, որովհետեւ Փրանսերէնն արդէն հասուն լեղու մըն էր ամէն տեսակ զխաղան զորքի յարմար եւ ամբողջ ուսումնական աշխարհի համար հասկանալի: Զիրտատ տիկեղիքի մատարական մայրաքաղաքը զարն էր եւ քրիստոնէական վերջի՝ զբաւումիքի կեդրոնական հաստատութիւնը իւրն քաշելու վրայ էր, Պապութիւնը, որ Ալիւննոն քաղաքը մէկ զար պիտի կենար՝ Կղեմէս Ե. Պապէն բուսեակաւ:

Արդ՝ Սարգոյ Փոյոյի գրքէն հինգ տարի
ետք՝ Արեւելիքի մասին կ'երևայ շոր
գրքի մը թէ՛ աշխարհագրական եւ թէ՛ աւելի
գիտական եւ գիւտաշխատական. եւ այս գրք-
քին հեղինակը ո՞ր է... Արեւելիքի մէջ միայն
բանի մը տարի կ'ընթան ճամբո՞րք մը՝ ո՛ւշ, բո՛ւն
Արեւելիքի մը, Հա՛մա մը, որ թէ՛ իր արեւելեան
ծագումով եւ թէ՛ իր գիւտաշխատական առաջ-
նկէզով երաշխիք կուտայ իր մասնաշրջանո՞թեան։
Այս իրադեպի որ կրնամարդ դարձած էր, կը
լիկիւնայ թաղապարեւուն աղապական էր եւ կը ներ-
կայացուէր իրրեւ. թաղապարին հետ միասին ա-
մէն տեղ գտնուած։ Արդեւ՝ Հայերի մեծ հա-
մարդուն պարտած էին ճիշտապէս մէջ։

Le Frère Hayton, ալիսին Զեթում պատմիչ, Օշին իշխանին որդին էր, որ միշտ կոչումս
զգացած էր կրօնաւոր ըլլալու, բայց — ինչ-
պէս չտաւ անգամ կը պատահէ իսկոյնս մար-

Պատկեր քիւ. 1.
 Հերոսի իր գործը կը ներկայացնէ Կոնստն. Ն. Պատիմ:
 (Չեռագիր քիւ. 1255)

գոց, — կը վարանէր երկու պարտականու-
 թիւներու ջիջել, — Աստուծո՞յ ծառայութեան
 իր անձը պիտի նուիրէր թէ իր հայրենիքն
 հանդէպ ունեցած պարտականութիւնը պիտի

կատարէր, — որովհետեւ ան Կոստիկոսի իշխան
 էր եւ այն ժամանակը Կիլիկիա՝ թշնամիներէն
 չբնագաւառած եւ անդադար չարձակումներու
 ենթարկուած՝ իր բոլոր սրբիներուն ուժին

պէտք ունէր: Ինքը կը գրէ թէ. « Վասն զԺուս-
րին անցից թաղաւորութեանն Հայոց՝ անմարթ
եղև ինձ թողուլ զթաղաւորութիւն:» Բայց
հալիւ. Հայաստան սկսաւ թաղաւորութիւն վայել-
իլ, ինքը կրօնաւոր ձեռնադրուեցաւ. Կիպրոս,
Պրէմոնտրացոյց միաբանութեան մէջ (ordre
de Prémonstré):

Հեթում դէպի Արեւմուտք համարուելով
Կղմէն քահանայապետին յարգանք մատուցա-
նելու զնաց եւ Պապը իրեն պատուիրեց որ ա-
րեւելեան երկիրներու եւ իշխանութիւններու
պատմութիւն մը գրէ: Ֆրանսայի Փուսթիէ
քաղաքին վանքը հաստատուելով, — կ'ըսուի
նոյն իսկ որ վանքին արքահայր եղած է, —
Հեթում իր պատմութիւնը ֆրանսերէն բերա-
նացի կը պատմէ. Nicolas Falcon անունով վա-
նականի մը որ Հեթումի բերնէն լսելուն պէս
հետզհետէ գրի կ'առնէ՝ լատիներէն թարգմա-
նելու նպատակով, որպէս զի քահանայապետին
ներկայացնէ (1307 թուականին):

Հետեւեալ ձեռով է որ Nicolas Falcon քի
յառանջարանին մէջ մեկը կ'աւանդէ գրքին յօրե-
նումը.

«Հոս կը սկսի Արեւելքի Պատմութեանց
Ծայրիկ գիրքը, զոր յօրինեց Հայթն եղբայրը,
Կոսիկոսի իշխան, Հայաստանի թաղաւորին ազ-
գական, առաջեալ Կղմէն Ե: Տրդատեան քահա-
նայապետին հրամանով, մեր Տիրոջ թուականի
1307 տարուան Օդոստոս ամսուն, Ֆրանսայի
թաղաւորութեան Փուսթիէ քաղաքին մէջ:

«Այս գիրքը՝ եւ Nicolas Falcon, նախ ֆր-
անսերէն օրինակեցի ինչպէս Հեթումը եղբայրը
բերնուց կ'ըսէր առանց նօթերու կամ օրնա-
կի եւ ֆրանսերէնէ լատիներէնէ թարգմանեցի:
Եւ այս գիրքը իր ձեռքը ունեցաւ Նորին Սրբու-
թիւն Քահանայապետը մեր Տիրոջ 1307 թուա-
կանի Օդոստոս ամսուն, փառք Աստուծոյ, Ա-
մէն:»

Այս գրքէն քանի մը օրինակ մեզի հասեր
են, ամենքն ալ սակայն նոյնը չեն, ինչպէս որ
եալքը պետի տեսնենք: Nicolas Falcon կրօնա-
ւորը՝ ըստ իր աւանդածին՝ անմիջապէս օրի-
նակած է Ֆրանսերէն, քանի որ Հեթում Պա-
մէնին պրծածած լեզուն ալ իր չէ, յետոյ լա-
տիներէնի թարգմանած է Սակայն կը տեսնուի
թէ Ֆրանսերէն բնագիրը լատիներէն թարգմա-

նութեան չափ եւ միևնոյն ատեն պարսեանցաւ
նոյնքան հռչակ վայելելով: Մէկ ու կէս կամ
երկու դար ետքը՝ Սէն-Թէոմէր քաղաքին Սէն
Պէրթէն վանքը քաշուած վանական մը՝ Jehan
le Long անունով, անտեղեակ անշուշտ Փրան-
սերէն բնագիրին, նորէն լատիներէնէ ֆրանսե-
րէնի կը թարգմանէ Հեթումի գործը եւ կը սկսի
տարածել, ներփակելով զայն չափի մը մէջ
Արեւելքի վերաբերեալ գրութիւններու, որ են
— Պատմութիւն Հայր. Ricult ի ուխտագնացու-
թեան զոր կատարեց 1351ին, Ուխտագնացու-
թիւն Odoric Foro Julii ի (կատարուած 1330
թուականին), Ուսումնասիրութիւն Ս. Երկրին
եւ Եղիպտոսի զոր գրած է Mgr. Guillaume de
Bouldeselle, Cathay ի՝ այսինքն Չինաստա-
նի՝ աւազ Խանին գրած նամակները առ Բենե-
գիկոսոս ԺԲ. Ս. քահանայապետն եւ այս վեր-
ջինին պատասխանները, Cathay ի աւազ Խա-
նին իշխանութիւնը, եւ, հարկաւ, Մարքոյ Փո-
լոյի գիրքը:

Այսպէս՝ նոր համբաւ կը վայելէ Trésor
des Histoires de la Terre d'Orient գիրքը, որ
կը տպուի զանազան իշխանիւրներով ինչպէս
զոր օրինակ հետեւեալը՝ L'Histoire merveilleuse
du grand Empereur de Tartarie nommé le grand
Can : Իտալերէն թարգմանուեցաւ եւ անգլի-
րէն, մինչեւ որ վերջապէս զոտուեցաւ Վենե-
տիկի Միխիթրեան հմուտ վարդապետ մը, Հ.
Մկրտիչ Ազեբեան, որ 1842 թուականին դոյն
գրարար հայերէնի վերածելով իր արժանաւոր
սեղը գրաւ հայ մատենադարձեան մէջ:

Փարիզի Ազգային Մատենադարանը եօթը
ֆրանսերէն ձեռագիր ունի եւ երկու հատ լա-
տիներէն:

Ֆրանսերէն ձեռագիրներէն մէկ քանին շատ
յեղեցիկ են: Մէկը — թիւ 1255 — կաշիէ կապժով
եւ հարմանդներով դոցուած — ԺԵ: դարուն ա-
ռուջին կէսին օրինակուած է: Որոշ տարին կա-
նելի չէ բնի, որովհետեւ Ֆրանսացի օրինա-
կողները սովորութիւն չունէին՝ ինչպէս Հայերն
ու Յոյները՝ յիշատակարան գրելու: Ոճէն եւ
գիրէն միայն կրնայ զուգակուիլ թուականը:
Այս ձեռագիրը կը բովանդակէ նախ Հեթումի
Պատմութիւնը որ մօտաւորապէս 150 էջ կը
բռնէ. անոր կը հետեւին «Աշխարհի Երկրին-
րուն Գիրքը» եւ Նեկողոս Ե. Պապէն շրջաբն-

բական մը Թուրքերուն դէմ ուղղուած :

Այս վերջին դործը ԺԻ. զարուն աւելցրած է :

Շատ թանկալին ձևապէր մըն է առիկա, խնամքով գրուած եւ մեծ արուեստով զարդարուած : Գործին շորս մասերէն խաղաքանշիւրին սկիզբը կը գտնուի մանրանկար մը որ ալլո մասին ներթը կը յայտնէ :

Այս մանրանկարները — փարբիկ-կապոյտ եւ սոսիկէ քառակուսիներէ բաղկացած յատակով — շատ նուրբ եւ փափուկ դոյններով եւ դժադրութեամբ՝ յաջող արուեստի մը վիշակ են :

Առաջինը կը ներկայացնէ Հէթումը, Պրեմանտրայի կըսնաւորը զվհատ հալած, որ՝ իզնմէս Ե. Պապին առջեւ ծնրադրած՝ Նորին Սրբութեան կը նուիրէ իր գործը (Պատկեր թիւ 1) :

Երբորդը կը պատկերացնէ Պարսից թագաւոր խոսրովին խնջոյքը. երկու թագաւոր կերակուր կը բերեն կոյսրին որ կաշարուհւոյն եւ թագաժառանգին մէջնակ՝ սեղանի առջեւ նստած՝ երկու երաժիշտներու նուագը մտիկ կ'ընէ (Պատկեր թիւ 2) :

Երբորդը բարդ է. կը բովանդակէ ձինկիկ իմանի տեսիլքը (1), անոր պատկումը եւ թաթար հովուական կեանքին տեսարան մը (Պատկեր թիւ 3) :

Չորրորդ մանրանկարը կորսուած է :

1) Մինչդեռ Թաքարաց Եօրն ազգերը տակաւին ցրուած էին եւ օտարներուն լուծին տակ, ծերունի մը, ձինկիկ անուով, երազի մէջ տեսաւ ներսակ ձիաւոր մը, սպիտակ ձիու վրայ հեծած, որ իրեն բաւա քէ. «ձինկիկ, Աստուծոյ կամքն է որ վերականգնու ըլլաս Մոզղներու (Մոնկոլներու) բոլոր ազգերուն եւ ազատես զանոնք գերութենէ» : Եօրն ազգերուն պետերը որոնց ձինկիկ այս տեսիլքը պատմեց, զինքը յիմար կարծեցին. բայց հետեւեալ զիշերը Եօրն ալ միասին երազի մէջ տեսան նոյն ներսակ ձիաւորը որ իրենց պատուիրեց ձինկիկ իմանի հնազանդիլ եւ զինքը իբրեւ իրենց իման հանչուակ : (Արեւիկեան իկն պատմութեան անբիւսատուածառաք երազներէն մինն է ասիկա. բայց այս ուսումնասիրութեան նիւթէն չեմ ուզեր հետամալ) :

Իրբեւ նմուշ զարդապէր էջն մը՝ կը հրատարակենք թիւ 4 պատկերը, որ թէեւ ուրիշ գործի մը կը վերաբերի՝ սակայն նոյն ձևապէրն է :

Թիւ 12201 ձևապէրը — որ երեք գործ կը բաշխանգակէ, Հէթումի Պատմութիւնը, «Ալ — խարի բոլոր երկիրներուն զերբը» (լատիներէն), «Լէնիկ Թիմուրի պատմութիւնը», — 130 էջ կը նուիրէ Հէթումի Պատմութեան : Ձև — սապիրը վերոյշիւսային հետ նոյն ախպարն ունի, բայց աւելի եւս թանկալին է : Առիկա ԺԻ. զարուն վերջին քառալկին տանները ընդօրինակուած է : Գիտենք թէ 1401ին, Philippe le Hardi զայն գնած է Գակոն՝ Ragonde : Այս ձևապէրը զգալուեստի տաննարարքն աստիճանին կը հասնի. զիրը միւսէն ալ աւելի որոշ եւ մաքուր է. մանրանկարները շատ նուրբ են եւ յատկապէս, որ սոսիկ եւ կապոյտ քառակուսիներէ բաղկացած է, պատկերին ամէն մէկ մանրամասնութիւնն ի վեր կը հանէ եւ դոյններուն փափուկութիւնն ու ներդաշնակութիւնը կը շեշտէ :

Ինչպէս թիւ 1255 ձևապէրն մէջ — որ ասիկ ներշնչուած է — մանրանկարները ամէն մէկ զլուխին սկիզբը գրուած են :

Առաջինը կը ներկայացնէ Հէթում, որ կը նուիրէ իր զերբը Ս. Քահանայապետին (Պատկեր թիւ 5) : Երբորդը կը պատկերացնէ խոսրովին խնջոյքը. հաս երաժիշտները շորս հազի են եւ զգեստները շատ տարբեր են (Պատկեր թիւ 6) :

Երբորդը՝ ձինկիկ իմանի տեսիլքն է (Պատկեր թիւ 7) :

Չորրորդ մանրանկարը, որ վերոյշիւսային ձևապէրին մէջ կը պատկերէ, մեղի կը ցուցնէ Հէթումը որ Սրբազան Քահանայապետին աղաչանք կը մատուցանէ որպէս զի նոր խաշարուած մը կազմակերպէ (Պատկեր թիւ 8) :

Որպէս զի կարենաք երկու ձևապէրները կատարելապէս բաղդատել, կը հրատարակենք (Պատկեր 9) զարդարուած էջ մը որ կը համապատասխանէ թիւ 4 պատկերին :

Նոյն ձևապէրն հանեցինք նաեւ պարզ հետաքրքրութեան համար այն մանրանկարը որով կը սկսի Լէնիկ Թիմուրի պատմութիւնը եւ որ կը

Պատկեր քիւ 2.
Պարսից քաղաւոր Խոսրովի խնջոյքը :
(Չնապիք քիւ 1255)

ցուցնէ թէ ինչպէս զարգանկարները կը պատկերացնէր քաղաքի մը պաշարամբ (Պատկեր թիւ 10) :

Անյիշատակ չեմ կրնար ձգել ուրիշ ձևա-

զկը մը, թիւ 2810, որ մանրանկարներով լի է : Այս մանրանկարները, որ զեղարուեստական նոյն կառարելութեան չեն հասնիր, շատ տարբեր «գլորցոյ»ի մը կը պատկանին :

Այս գիւրքը, որ ինը տարբեր գործեր կը բովանդակէ (ի մէջ ալլոց Մարգար Փոլոյնը), քիչ տեղ նուիրած է Հեթումի Պատմութեան, որ լիակատար չէ: Օրինակուած է մասնաւորապէս 1460ին տոնները Jean sans Peur Գուրկոնի գուբաին համար: Որովհետեւ նկարներէն մէկը կը ներկայացնէ Կրօնաւոր մը որ գիւրքը կը նշուի գուբաին, կարծողներ եղած են թէ Հեթումն է այդ կրօնաւորը: ասիկա անկարելի է, վասնզի այս գուբը ծնած է Հեթումին վախճանելէն շատ տարիներ ետքը:

Թիւ 886 ձեռագիր մըն ալ կայ որուն ամէն մէկ էջը մանրանկար ունի, բայց այս պատկերները գեղարուեստական արժէք գուրկ են բոլորովին: Միւս ձեռագիրները պարզ են եւ աւելորդ է որ մէկիկ մէկիկ դանձը նկարադրւած *):

**

Այս գիւրքը չորս մասի կը բաժնուի: Առաջին մասը մեղի կը ներկայացնէ Արեւելի տառնուչորս իշխանութիւններն ու ժողովուրդները:

Երկրորդ մասին մէջ կը խօսուի այն կայսրերուն եւ թագաւորներուն վրայ որոնք եւ բնացած են Ասիոյ երկրին մէջ՝ Յիսուս Քրիստոս ծնունդէն ի վեր, եւ իրենց գործերուն վրայ՝ դանազան տղգերու պատմութեանց համեմատ:

Երրորդ մասը Թաթարաց Պատմութիւնն է, եւ կը ջուղեն թէ անոնք ինչպէս սկսած եւ ինչպէս իշխանութեան տիրացած են եւ թէ բանի պետութիւններէ բաղկացած է իրենց իշխանութիւնը:

Իսկ չորրորդ մասը նախալիմ մըն է գէպի Ս. Երկիրը կատարուելիք նոր Խաչակրութեան մը եւ կը սահմանէ թէ ինչպէս պէտք է գործեն եւ վարուին Խաչակիրները՝ սիկրդէն մինչեւ վերջը՝ ըստ հեղինակին կարգադրութեան:

Առաջին մասին մէջ, բուն Հայաստանին նուիրուած կտորը շատ կարճ է եւ կրնանք դարձ

մանալ նկատելով թէ Հեթում Պատմիչ, որ Հայ է, աւելի երկար չի խօսեր Հայաստանի մասին քան թէ զոր օրինակ Վրաստանի: Ասոր պատճառն այն է որ Հեթում իր գործին այս մասին մէջ կը ներկայացնէ Ասիոյ տառնուչորս պէտքերը եւ՝ դրական ոճին խիստ օրէնքին հետեւելով՝ ամենուն ալ կը նուիրէ նոյն-ընդարձակութեամբ հաստուած մը:

Ահաւասի՛ք Հայաստանի վերաբերեալ հոսուածք, որուն մէջ Քրանսերէնով բնակիրը մէջ պիտի բերեմ (հայերէն թարգմանութեան հետ) անոր ոճին մէկ նմուշը տարու համար. իսկ բոլոր միւս կտորներուն համար հայերէն թարգմանութիւնս միայն պիտի գործածեմ:

« Au Royaume de Arménie sont quatre royaumes; un seul seigneur en tient la seigneurie. Le long de la Terre d'Arménie commence du règne de Perse et s'étend par Occident jusques au Royaume de Turquie. Le large d'Arménie devers Alexandre pour les diverses nations de gens qui habitent en Asie la Profonde lesquels il ne voulait que passassent en Asie la Mineure sans commandement et cette cité est fermée en un détroit de mer Caspiez (sic) et touche la grande montagne de Cccas (ou Coquas = Caucase). Le large du Royaume d'Arménie de la dite cité s'étend jusques au règne de Médie. Au royaume d'Arménie sont plusieurs grandes cités riches et entre toutes Tauris est la plus renommée. En la terre d'Arménie sont grandes montagnes, larges planures et fleuves grands et lacs d'eaux douces et salées où il y a grande abondance de bons poissons. Les gens qui habitent la terre d'Arménie sont nommés à divers noms selon les contrées qu'ils habitent et sont à pied et à cheval bonnes gens d'armes. De cheval et de vesture suivent la manière des Tartares, car ils ont été longtemps sous leur sujection (domination). Ils ont diverses lettres et les unes sont dites armenoises, les autres arien (aloen).

En Arménie est le plus haut mont qui soit au monde qui est nommé Ararat (Harath). Et en la summité de celui mont arriva l'arche de Noé après le déluge. Nul homme ne peut monter en

*) Խորին շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ բանաստեղծ Արշակ Զօպանեանին որ աշխատի բարեացակամ ընդունելութիւն շնորհած է դասախօսութեան եւ անոր արժէքը շատ բարձրացուցած է մանրակարգներուն վերաբարձրութեամբ:

Պատկեր քիւ 3.
Ճինկիզ Խանի Էրազը. (Չեազգիք քիւ 1255)

celle montagne par la grande abondance de la
noif (neige) qui est d'hiver et d'été, mais tout à-dis
en la summité appert une grande chose noire que
l'on dit être l'arche de Noë, et en ce croient tous.»

«Հայաստանի թագաւորութեան մէջ չորս
թագաւորութիւն կայ, բայց միակ իշխան մը
իշխանութիւն ունի: Հայաստան աշխարհին եր-
կայնութիւնը կը սկսի Պարսկաստանի թագա-

ւորութենէն եւ կը տարածուի դէպի Արեւմուտք մինչեւ Թուրքիոյ թաղաւորութիւնը: Հայաստանի լայնութիւնը դէպի Արեւմուտք կը սկսի այն չեզոք քաղաքէն որ կ'անուանուի Ներխաթ, Դրունք, զոր զոցել տուաւ Աղեքաանդը թաղաւորն Պորունի Ասիա բնակող զանազան աղեքաւուն համար, որ չէր ուզեր փոքր Ասիա մասնէն առանց իր հրամանին, եւ այս քաղաքը կաս — պից Ծովուն մէկ նեղուցին մէջ զոցուած է եւ կից է կովկաս մեծ լեռին: Հայաստանի թաղաւորութեան լայնութիւնը վերոյիշեալ քաղաքէն ինկրկարի մինչեւ Մարազ թաղաւորութիւնը: Հայաստանի թաղաւորութեան մէջ կան բոլոր — մաթիւ մեծ եւ հարուստ քաղաքներ, ասոնցմէ ամենէն համբաւաւորը Դարէգն է: Հայաստանի թաղաւորութեանը մէջ կան բարձր լեռներ, լայն հովիտներ եւ մեծ գետեր եւ անուշ կամ աղի Ջուրով լիճներ, համով ձկնեղու մեծ առատութիւնով: Հայաստան աշխարհէն մէջ բնակող մարդիկը զանազան անուններ կը կրեն՝ իրենց բնակած գաւառներուն համեմատ, եւ՝ հետեւեալ կամ հեծեալ՝ քաջ զինուոր են: Ջիւս եւ հա — գուտի նկատմամբ, թաթարներուն սովորութեան կը հետեւին, որովհետեւ երկայն ժամանակ անոնց իշխանութեան տակ մնացած են: Չանազան տեսակ զիր ունին, մէկ քան արմենեան կ'ըստին, միւսները արխախան (կամ ալոյլէն): Հայաստանի մէջ կը գտնուի աշխարհի ամենաբարձր լեռը որ կը կոչուի Ալարատ — եւ այս լեռան զապաթին վրայ իջաւ Նոյի տապանը ջրհեղեղէն ետքը: Ոչ ալ կրնայ այս լեռն ի վեր ելլել՝ ձիւնին պատճառով որ ամառ ձմեռ կը մնայ հոն, բայց մինչեւ այսօր զապաթին վրայ կ'երեւայ մեծ եւ սեւ բան մը որ կ'ըստի թէ Նոյի տապանն է, եւ ամենքն ալ ստոր կը հաւատան:»

Տեսնենք հիմա ինչպէս Չինաստանը կը նկարագրէ: Հաստուածը միշտ կարծ է, բայց քանի մը առջով միայն ո՛րչափ տեղեկութիւն կուտայ. եւ եթէ մեծ դիմերով կը զոհանայ, հեղինակը պատահիքի վրայ վարպետօրէն տեղաւորն ուզի կը դնէ: Կարգալէ ետքը գիտենք թէ ինչպէս է Չինաստան, ինչ է Չինացի մը, ո՛րչափ տարբեր է մեղմէ այս ազգը եւ ո՛րչափ յառաջացած է իր մշակութիւնը որմէ կարեւոր գիւտեր պիտի փոխ առնենք:

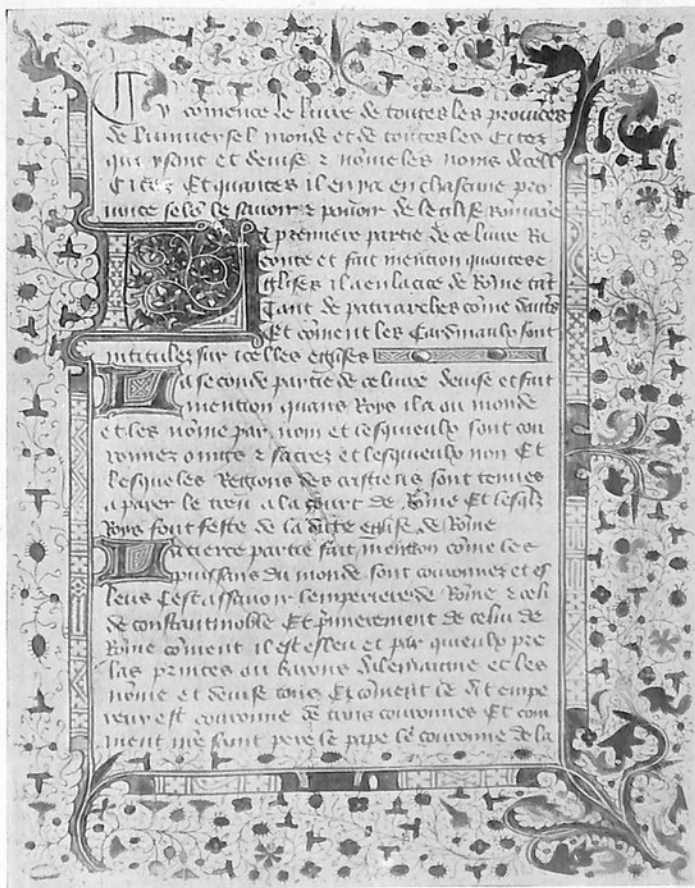
«Չինաստան երկիրը կը համարուի աշխարհի ամենէն աղիւս եւ հարուստ թաղաւորութիւնը: Այնքան կղզիներ կան ծովուն երեսը որ թիւը չենք կրնար ստուգիլ գիտնալ: Այդ երկրին մէջ բնակող մարդիկը Չինացի կը կոչուին եւ մէջերնին կը գտնուին բազմաթիւ էրիկ մաք — գիկ եւ կրկն մարդիկ՝ շատ գեղեցիկ, բայց ամենքն ալ շատ փոքրիկ աչք ունին եւ քիչ մօբուք: Այս մարդիկը զիր ունին շատ գեղեցիկ ինչպէս լատինականը եւ լեզու մը կը խօսին որ շատ տարբեր է աշխարհիս բոլոր միւս լեզուներէն: Այս մարդոց հաւատքը շատ բազմակերպ է, ոմանք արեւուն կը հաւատան, ոմանք լուսնին, ոմանք ստուղծուն, ոմանք բնութեանց, ոմանք կրակին, ոմանք ջուրին, ոմանք ծառերուն, ոմանք եղինքուն՝ որովհետեւ ասոնք կը հեղին այն հոգը որով իրենք կ'ապրին, եւ ոմանք բնու ծրէքը կամ հաւատը չունին, այլ կենդանիներու սէն կ'ապրին:

«Այս մարդիկը, որ ա՛նչափ պարզ են հաւատքի եւ հոգեւոր քանդուած նկատմամբ, բոլոր միւս ազգերէն աւելի ճարտար են նկատեալիք բերելու մէջ. Չինացիները կ'ըսեն թէ իրենց երկրի աշխուշ կը տեսնեն, իսկ լատինները մէ՛կ աշխուշ, աշխուշ միւս ազգերը կոչը եւ ինչ որ կը նշանակէ թէ միւս ազգերը իրենց կ'ըսեն: Կոչաւ հապկացուածմամբ: Եւ իբրեւ՝ այդ տեղէն Երոյ շատ տարօրինակ եւ զարմանալի բաներ կը տեսնենք, արդիւնք աշխատանքի մը որ աշխարհիս ամենէն վարպետ աշխատանքը կը թուի:

«Այս երկրին մարդիկը շատ կորովի գինուոր են, բայց շատ ճարտար եւ հնարագէտ, ուստի շատ անգամ թշնամիներնին ջարդած են իրենց մեքենաներուն շորհէլ: Տեսակ տեսակ զէնք եւ մեքենայ ունին զոր միւս ազգերը չունին 1):

«Այդ երկրին մէջ կը գործածեն դրամ մը՝ քասակուսի թուղթէ լինուած՝ որ իշխանին կը նիւրով դրոշմուած է եւ որ կրած նշանին համեմատ աւելի կամ պակաս արժէք ունի: Այս դրամով կը ծախեն եւ կը գնեն ամէն տեսակ բաներ, եւ երբ հնութիւնէ կամ ուրիշ գէպքէ մը տուրի՛ր՝ դայն իր ձեռքը ունեցողը իշխանին ար-

1) Վստոյիկն եւ քնդաւորիկն կ'ակնարկէ յայտնապէս:

Պատկեր քիւ 4.

Թիւ. 1255 ձեռագրի մէկ ուրիշ մասին զարդարուած մէկ էջը:

բունիքը կը տանի եւ նոր դրամ կը ստանայ (1):

1) Ահաւասիկ այն ժամանակին մեզի ան-
ծանօթ պետական քղաքականը:

«Այդ երկրին մէջ ձէթը շատ թանկացին էր:
Համարուի եւ երբ թագաւորները զայն կարող
ըլլան սուղ գնով գանել, իրենց համար պահել
կուտան: Այդ երկրին ոչ մէկ իշխանութիւն

չկայ զբարեք, բայց ի Թարսիս թաղաւորութենէն որ անոր մօտիկ է, որովհետեւ Չինաստանի բոլոր միւս դաւառները կամ անապատներով եւ կամ ծովով շրջապատուած են:»

Հեթում իր զբօսի առաջին մասով մեզի ներկայացուցած է — հիւսնալի վարդապետութեամբ — Արեւելքի տասնհնգորս իշխանութիւնները թէ՛ աշխարհադրական եւ թէ՛ ազգաբանական մշակութային տեսակէտէն: Երկրորդ մասը Արեւելքի պատմութիւնն է, միշտ մեծ դժբախտ լրաց պատմական ոճով: Ահաւասիկ սկիզբը.

«Ս. Ղուկասու աւետարանին մէջ ըստւածին համեմատ՝ Յիսուս Բրիտանոսի Ս. Մննդեան ժամանակը՝ Օդոստոս կայսրը ամբողջ աշխարհին իշխանութիւնն ունէր: Յետոյ պատահեցաւ որ պարսիկ թագաւոր մը՝ խոսրով անուանով՝ ապստամբեցաւ Հռոմի կայսրին դէմ եւ ինք — զինքը անուանել տուաւ Ասիոյ կայսր:

«Ասիակ Պարսից, Մարաց, Հայոց եւ Բագդէացու իշխանութիւնը զրտեց եւ այնչափ զօրացուց իր իշխանութիւնը որ Հռոմի կայսրի մարդիկը վառեց այս բոլոր երկիրներէն: Պարսից իշխանութիւնը Ասիոյ մէջ երեք զար տեւեց, մինչեւ որ մասմեդականները անոնց ձեռքէն խլեցին զայն:

«Յ. Գ. ի 632 թուականին՝ Մամէշի անիծեալ սերմը մտաւ Սուրիոյ թաղաւորութեան մէջ, եւ նախ Յոյներուն ձեռքէն խլեցին Դա — մասկոս չքիզ քաղաքը եւ ապա Սուրիոյ ամբողջ թաղաւորութիւնը զրաւեցին: Ետքը եկան պաշարներն Անտիոյ քաղաքը...»

Ասանկ չարուհիներով՝ մեզի կը պատմէ մասմեդական պետութեանց անդադար կռիւ — ներս ու քարձակումները քրիստոնեայ տէրութեանց դէմ, մասնաւորապէս Յոյներուն եւ իսլաւներուն դէմ:

Այս երկրորդ մասը՝ տարբեր տեսակէտով ուսումնասիրուած՝ մեր գիտութիւնը կ'ամբողջացնէ Արեւելքի մասին եւ ինչ որ առաջին մասին մէջ իբր ժամանակակից կայսրութիւն ցոյց կուտայ, երկրորդ մասին մէջ անցեակալի պատմութիւնը կը լուսարարէ: Հարկաւ ամբողջ Ասիոյ չի վերաբերի որ այս մասը, այլ միայն հին ասոնէն ի վեր զարգացում ունեցող աշխարհին:

Երկին մեծագոյն մասը — երրորդ մասը — Թաթարաց պատմութիւնն է: Եւ այս պատճառով է որ զորքը շատ անգամ «Թաթարաց Պատմութիւն» կոչուած է: Հեթումին վերնագիրը, «Մարիկ Արեւելեան Երկիրներու Պատմութեան», զորքին ամենէն յարմարն է, բայց եւրոպացիները, որ քէչ թէ շատ տեղեակ էին Արեւելքի հին պետութեանց եւ երկիրներուն, շատ աւելի հետաքրքրութիւն կը զգային իսլամական Ասիայէն ելած անձանիք վայրենի Թաթարաց ժողովուրդին հանդէպ, եւ հաստատական է որ հետագայ օրինակողները ընթերցողներուն մեծ մասին հետաքրքրութեան յարմարեցուցած են վերնագիրը, շատ անգամ այլ քերթով զբօսի չորրորդ մասը — իսլաւիկութեան քարոզը — որ մէկ զար ետէք անտարբեր կը ձգէր կարդացողը: Սակայն, ինչպէս որ զրուած է՝ զորքը շատ մեծ տեղ կուտայ Թաթարաց պատմութեան: Բայց ինչո՞ւ այնչափ մեծ տեղ կը զրաւէ Թաթարաց խոյրը: Կրիկիտայ պատմութիւնը մեզի պատճառները կը բացատրէ:

Հեթում Ա. թաղաւորը Բոնիայի Սուլթանին իշխանութեան տանէ էր եւ բնաւ օգնութիւն չէր կրնար սպասել քրիստոնեայ տէրութիւններէն որ այն աստիճան տկարացած էին որ իրենք անգամ հարկատու դարձած էին մասմեդական տէրութիւններուն:

Արդ՝ հետագայ Ասիայէն կ'ելլեն Թաթարները որ ամբողջ Փոքր Ասիան սրով եւ հրով կ'աւերեն կը քանդեն եւ... Փոքր Ասիոյ մէջ գոնուող Բոնիայի թուրք տէրութիւնն ալ: Հեթումին թշնամիին թշնամի ըլլալով՝ Թաթարը զրիկէ՛ զաշխակից կը սեպուի եւ Հեթում Ա. թաղաւորը Թաթարին պաշարանդակեան եւ յարձակողական դաշինք կ'առաջարկէ. Թաթարը կ'ընդունի եւ Հայոց թաղաւորը Բոնիայի Սուլթանէն դիմէ կ'առնէ: Թաթարներուն դա՛նակցութիւնը կ'օգտագործեն նաեւ Հեթումի յաջորդները եղբայրներ Մամլուքներուն դէմ պաշտպանուելու համար, թէ՛ եւ շատ անգամ պատահած է որ Թաթարները, կամ ներքին կամ ուրիշ արտաքին պատերազմով բռնուած, չեն կրցած օգնութեան զալ Հայոց թաղաւորներ — իրենք: Հեթում Բ. թաղաւորը՝ 1299ին զերի բռնած ըլլալով Դամասկոսի Սուլթանը՝ զայ՛ կը զրկէ իրենեւ նուէր Դազան իսանին:

Պատկեր քիւ 5.
 Հեքում իր գործը կը ներկայացնէ Կղեմես Ե. Պապին:
 (Ջեռագիր քիւ 12201):

Երկրորդ պատճառը այն է՝ ըլլայ որ Հե -
 քում Պատմիչ՝ Թաթարաց պատմութիւնը շա-
 րադրելով՝ մեզի կը պատմէ նոյն ժամանակ
 հայ-թաթար յարաբերութիւնները:

Բազմաթիւ դուիներ նուիրուած են այս
 նիւթին: Նախ ահաւասիկ Հեքում Ա.ին դեռ -
 պատմութիւնը Մանկու Ոսնի մօտ. «Մանկու
 Ոսն» Հայոց Թագաւորին ինդրանքները լսածին

պէս՝ արքունիքը հաւաքեց եւ Հայոց թաղաւորը իր առջեւ կանչեց եւ ամենուն առջեւ ասանկ խօսեցաւ. «Քեզի, Հայոց թաղաւոր, կը պատասխանենք թէ բոլոր խնդրուածքդ բարով կատարել կուտանք: Եւ ես՝ նախ՝ որ Աստուծոյ շնորհիւ իշխան եմ՝ պիտի մկրտուիմ եւ մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի հաւատքին պիտի հաւատամ: Եւ արքունիքը ամբողջ մկրտել պիտի տամ եւ միւսներուն անկեղծութեամբ խորհուրդ պիտի տամ որ մկրտուին եւ քրիստոնէական հաւատքն ընդունին: Բայց բռնաբար պիտի չընեն, որովհետեւ հաւատքը բռնութիւն չ'ուզեր: Երկրորդ խնդրանքին կը պատասխանեմ որ յաւաքական խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն կ'ուզենք քրիստոնէաներուն հետ: Քրիստոնէաներուն եկեղեցիներուն եւ քահանաներուն պիտի չհանդուրժենք որ միտա մը ըլլայ... Իսկ Ս. Երկրին մասին՝ կ'ըսեմ թէ ամենայն սիրով Ս. Երկիրը ետ պիտի դառնայ:»

Կը տեսնե՞ք թէ Հայոց թաղաւորը այն ատիճան յաջողած է իր իբր գեապան կատարած դերին մէջ որ նոյն իսկ Սանք քրիստոնէայ դարձուցած է եւ այս վերջինս այնպիսի եռանդով բարբոքած է որ ետքը Հայոյ թաղաւորին կը դրէ թէ Ս. Քահանայապետին հետ այն սեր: յարաբերութիւններ պէտք է հաստատէ:

Այս հայ-թաթար բարեկամութիւնը կը շեշտուի նորէն հետեւեալ կտորին մէջ ուր կը տեսնուի նաեւ Հայոց թաղաւորին խոհմութիւնը:

«Երբ Ազադա գրուեց բոլոր այն երկիրները որոնք իրեն զգժ ապստամբած էին եւ թուրքին երկրին հրամայեց ամէն ինչ որ իրեն հաճելի կը թուէր, իր առջեւ կանչել տրուաւ Հայոց թաղաւորը եւ անոր տաաջարկեց թուրքին թաղաւորութիւնը իր հաճոյքին համար ունենալ, որովհետեւ Հայոց թաղաւորը եւ իր նախնայրեքը միշտ հաւատարիմ մնացած էին թաթարներուն:

«Իմաստուն եւ խոհական Հայոց թաղաւորը խորապէս շնորհակալութիւն յայտնեց Ազադային այնչափ մեծ պարգևի մը համար, (հրաժարելով սակայն), որովհետեւ չէր կրնար բաւել իրեն թաղաւորութեանը անխնայութեանը, մանաւանդ որ Եզկիպոսի սուլթանը մեծ ջանք կը թափէր Հայոց թաղաւորութիւնը տապալելու եւ խորհուրդ տուաւ Ազադա Սանին որ իշխան

նութիւնը սարակինոսի մը, այսինքն մահմետականի մը, չտայ: Խորհուրդը հաճոյ թուեցաւ Ազադա Սանին որ ընաւ չուղեց որ սարակինոս մը իշխանութիւն ունենայ թուրքիոյ վրայ:»

Երբեմն այս պատմադրական լուրջ ոճէն կը հեռանայ Հեթում եւ մանրադէպներ կը պատմէ, հեքաթներ, որ կարդացողը քիչ մը կը շանդչեցնեն ծանր ընթերցումէն, եւ քաղաքականութիւնը կը մոռցնեն, ինչպէս ձինկիկ Սանի մասին դրուած հետեւեալ կտորը (թէ եւ պատեալագոյն կը յիշեցնէ) .

«Երբ որ ձինկիկ Սան իր մարտիկները բաւեալ իմաստունութեամբ կարողակրօյեց մտաւ Երկիրը անոնց որ թաթարներուն յաղթած էին, պատեալագոյն եւ ամենքն ալ նուաճեց եւ անոնց երկիրը դրուեց: Ապա կը դրուէր ամէն երկիր եւ ամէն բանի մէջ կը յաջողէր: Օր մը պատահեցաւ որ ձինկիկ Սան քիչ զինուորներով կ'երթար եւ թաթարներու մեծ բանակի մը հանդիպեցաւ. անոնք իր վրայ ստափիկ յարձակեցան: ձինկիկ Սան կորովի կերպով պաշտպանեց ինքզինքը. վերջ է վերջոյ իր ձին իր ներքեւը ստապեցաւ: Երբ որ ձինկիկ Սանին մարդիկը տեսան թէ իրենց պետը բռնուելու վրայ էր, քահանայութիւնին կորսնցուցին եւ սկսան վախճել: Թշնամիները իրենց ետեւէն վաղեցին ասանց նշմարելու ձինկիկ Սան կայսրը որ հետիոտն էր: Երբ որ ձինկիկ Սան անդադարձաւ՝ մացասի մը մէջ մտաւ թշնամիներուն մօտ: Ասանք յաղթանակէն ետք՝ սկսան փախտաւորանել որ փնտրելու. բայց երբ ուղեցին փնտրել այն մացասին մէջ ուր ձինկիկ Սան պահուրածած էր՝ ահա թուշուն մը կը թափ մացասին վրայ: Մտածեցին որ հոն մարդ չկար եւ հետացան, իրենցմէ ամանք բակով թէ «Այս թուշունը այնտեղ պիտի չկենար եթէ մարդ ըլլար մացասին մէջ», ուստի մեկնեցան ասանց այնտեղ նայելու:»

Ապա Հեթում կը բացատրէ թէ այն ժամանակէն ի վեր թաթարները իրենց զլխուն վրայ՝ չիշատակի համար՝ այն թուշունին փետուրները կը դնեն:

Հեթում Պատմիչ, բախ, Թաթարաց պատմութեան այնչափ կարեւորութիւն տուած է որովհետեւ նախ՝ Թաթարները զանազեց էին Հայաստանին եւ երկրորդ՝ այդ պատմութեան

Պատկեր քիւ 6.
Խոսքովի խնդրէք. (Ձեռագիր 12201)

մէջ հայ-թաթարական յարաբերութեանց պատմութիւնը կայ. բայց երբորդ պատճառ մըն ալ պոյուրթիւն ունի: Առաջին մասին մէջ — կը կրկնեմ — Հեթում Ասիոյ այն ատենուան կա-

ցութիւնը եւ մարդկային տարրերը կը ներկայացնէ, երկրորդ մասը պատմական Արեւելքին պատմական դէպքերը կը նկարագրէ — աստիճանական աշխարհին հանրածանօթ գիտու-

թիւնը կը կազմեն: Բայց Ս. Երկրին մօտեցաւ նոր տարր մը զոր Եւրոպա չի ճանաչար. այն տարրը Թաթար ժողովուրդն է. և քանի որ բացարձակապէս անձանթ է Եւրոպացիներուն, չափազանց չէ ամբողջ դիրք մը նուիրել այս ժողովուրդին պատմութեանը, որպէս զի զոնէ մասնաւորապէս և իշխող դատաւարդներ կատարեալ տեղեկութիւն ունենան Արեւելքի վրայ:

Հիմայ կրնայիք հարցնել թէ ինչո՞ւ այնչափ կարեւոր է որ Եւրոպացիները կատարեալ տեղեկութիւն ունենան այդ մասին. ևս ալ, իմ կարգիս, կրնամ պատասխանել թէ պատմագիր մը միշտ կատարեալ տեղեկութիւն կ'ուզէ հայ-թայքին ընթերցողին: Բայց Հեթումա՞ պատմիչ է միայն: Հիանալի փաստարան մըն է որ զիտէ կացութիւնը ներկայացնել, հաւատարիմ և անկեղծ կրօնաւոր մըն է՝ որ չի կրնար հանդուրժել որ Ս. Երկիրը ևս Ս. Գերեզմանը այլակրօններուն ձեռքն ըլլան, համոզիչ քարոզիչ մըն է՝ որ Պապին անդամ կը համարձակի աղաշանդ մատուցանել և քարոզել, թունդ հայրենասէր մըն է՝ որ բոլոր քրիստոնեայ տէրութեանց հետ միասին կ'ուզէ իր հայրենիքը ազատել, խոհեմ զօրավար մըն է՝ որ նոյն խնամքով կը պատրաստէ Ռաշակիներուն պատերազմական արշաւանքը ինչպէս պատրաստեալ է համոզումը:

Հեթում, հիմայ որ երեք մարտի հիմը դրած է, անոր վրայ դադաթը, դմբէթը պիտի հաստատէ կանպէ՛ն նոր Ռաշակութեան մը քարոզ և ծրագիր: Այս մասը ծրագրով կը սկսի այն ծրագիրը յստակ է և զործին ամբողջութեամբ կամփոփէ: Հ. Մկրտիչ Ապրեւանի թարգմանութեանէն կը քաղեմ այս կտորը յորպէս զի սոսր վրայ ալ դադաթար կարենաք կազմել.

«Բանն պահանջէ, զի որ կամիցի սկսանել զպատերազմ, ունիցի զչորս պայմանս պահանջի. նախ՝ զիրաւացի պատճառս. երկրորդ՝ զկարեւորս ի պէտք սկսանելոյ և յանդ հանելոյ զպատերազմ. երրորդ՝ պարտի հետապօտել զվնասի՝ և զկարողութիւն թշնամօտն. չորրորդ՝ պարտի սկիզբն առնել մարտի ՚ի զէպ ժամու: Բրիտանոնայք վասն զբաւելոյ զվուրք երկիր՝ ունին զարդարացի պատճառ, վասն զի է ժառանգութիւն Քրիստոսի, ևս առաջինք մէր քաղում ինչ ստիպեցան կրել ՚ի Սարակինոսաց,

և ունին բաւական զօրութիւն, միայն թէ միասին միանային ՚ի կուրի:»

Ըսել է թէ պատերազմ սկսելէն առաջ պէտք է չորս պայման լրացնել.

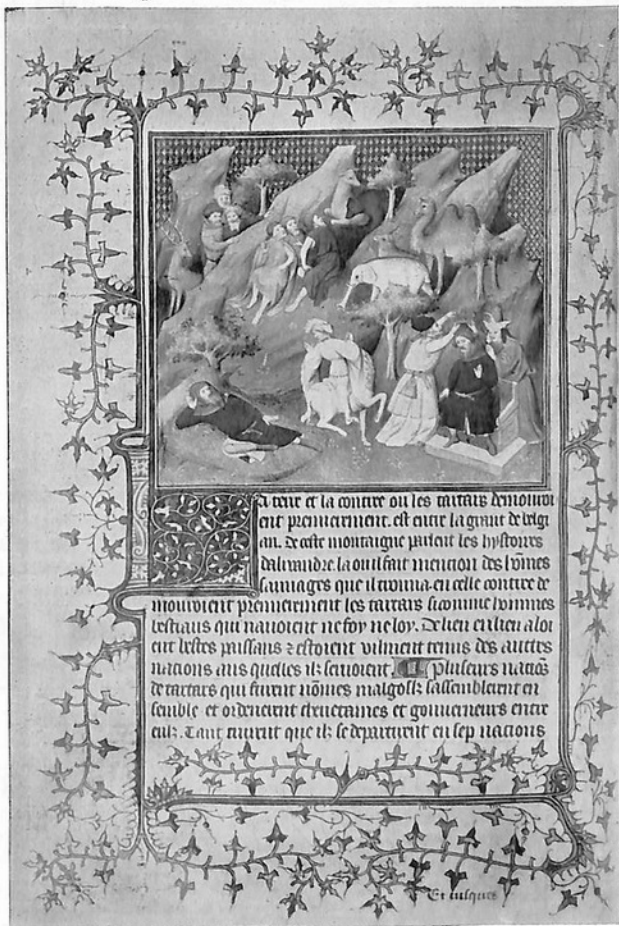
Նախ՝ լուրջ պատճառ ունենալ, երկրորդ՝ կարեւորն ունենալ պատերազմը սկսելու և կատարելու համար, երրորդ՝ թշնամիին վիճակը և կարողութիւնը դիտնալ, չորրորդ՝ յարմար ժամանակին սկսել:

Ինչպէս որ երկու տողով արդէն կ'ըսէ ևս պառ աւելի ճշխութեամբ կը պնդէ, լուրջ պատճառ կայ. ամենքն ալ արդէն համոզուած են՝ քանի որ ուրիշ արշաւանք ըրած են. «Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը պէտք է ազատել սարակինոսներուն ձեռքէն. Աստուծոյ պատուէր է. «Աստուած մեզի ապացոյց տուած է թէ Ս. Երկիրը թշնամիներուն իշխանութեանէն պիտի ազատուի, ուրովհետեւ, Աստուծոյ շնորհիւ քրիստոնեայ բոլոր թաղաւորները և իշխանները չաւ վիճակի մէջ են և և խաղաղութիւն կը վայելեն, քանի որ իրենց մէջ չկայ կուր. կամ պատերազմ: Ուստի կը տեսնուի թէ Ամենապարզն Աստուած կ'ուզէ Ս. Երկիրն ազատել:»

Երկրորդ պայմանը՝ կարեւորն ունենալ պատերազմը վարելու համար, ոչ միայն նիւթական կարողութեան կ'ակնարկէ, այլ և լուրջ պատրաստութեան մը:

Ահա՛ առաիկ Հեթումին կարգադրութիւնն — ները.

Նախ պէտք է առաջապահ՝ դունդ մը զրկել որ պիտի լաղկեանայ հազար ձիաւորէ, երեք հազար հետաւորէ, ևս առանք տասը նուազ պիտի համարն կամ Կիպրոս կղզի կամ ուղղակի Կիլիկիա: Նոյն ատեն դեպքաներ պիտի զրկուին առ Ղարապաղանտ որպէս զի անոր երկու խնդրանք մատուցանեն, նախ որ և է աղբանք ուղարկել թշնամիներուն արդիւլէ, երկրորդ՝ որ Մեխիտիէի կողմերը մարդ զրկէ որպէս զի արշաւանք պատրաստեն դէպի Հալպ: Անկէ ետք՝ Ռաշակիները, Կիպրոսցիներն ու Հայերը միարանելով պատերազմ պիտի սկսին, նոյն ատեն Եղիպտոսն և Սուրիան ծովուն վրայէն պաշարելով: Այսպէս, սարակինոսներէ՛ք, աղեղնուած պաշտպանելու թէ՛ իրենց երկիրը, թէ՛ Հալպէս ևս թէ՛ Բաբելոսսանը, պիտի շուարի:

Պատկեր քիւ. 7.
Ճինկիզ խանի երազը. (Չեազգիր 12201):

և մարտիկ ու ժամանակ պիտի կորսնցնեն: Սա-
չակիրներուն և Հայերուն նաւերը, սպառնա-
լով Եգիպտոսի ծովեզերքին, Սուլթանը կը
ստիպեն բոլոր զինուորները Եգիպտոսս ետ կան-

չելու: Միւս կողմէն՝ Լիբանան կը դանդա-
ջառասուն հազար քրիստոնեայք որ կրնան նոյն
միջոցին նաւահանդիսս պատրաստել Սաչակիր-
ներուն զարկը մեծազոյն բանակին համար:

Ուրիշ կողմանէ ալ՝ Թաթարները երկիրներ պիտի գրաւէին եւ քրիստոնեաներուն լանձնէին։ Ասիէզ դատ թող Նորին Մարտիրոսը չհոռոյայ Վրացիներուն ալ զիւն որպէս զի օգնութեան դաս։ Եւ որպէս զի այս պարտաւորութիւնը կատարեալ ըլլայ, Պապը պէտք է եթովպացիներն ալ համոզէ որ Սուլթանին դէմ ապստամբին, որովհետեւ անոնք ալ քրիստոնեայ են։ Նոյն խիկ Եղիպատսի մէջ Սպարի անունով բաղձաթիւ քրիստոնեաներ կան։ Հիմա էրբոր արեւելեան բոլոր քրիստոնէական աշխարհը ոտքի կ'ելլէ եւ սարակինոսները կը շրջապատէ, երբ թաշակիրներուն առաջապահ դուռը տեղեկութիւն առած կ'ըլլայ այն երկիրներուն մասին, առաջին նպատակը առիթին պէտք է սպասել որպէս զի թաշակիրներուն զլխաւոր բանակը ճամբայ կ'լլէ եւ արշաւանքը սկստի։ Յետոյ կը տեսնենք թէ ինչ տեսակ են այս առիթները։ Այս զլխաւոր բանակը երեք ճամբայ ունի իր արածադրութեան տակ եւ կը մնայ յարմարը որոշել։ Կարելի է Անթրիքէէն անցնիլ՝ բայց այս մասին խորհուրդ տալը տեղեկանքներուն կը ձգէ, որովհետեւ այն ճամբուն թէ՛ լաւ թէ՛ դժուր չի գիտեր։ Հիմա էրբեւ ճամբայ միայն կը մնայ, կամ Պոլսէն անցնիլ ինչպէս ըրած է Կոսթրուս ալ Պուլսեան, — այնտեղէն սակայն մտանդ կայ, որովհետեւ թաշակիրները դանապան տեղեր մահմետականներէն շրջապատուած կ'ըլլան, — կամ ուղղակի մինչեւ Կիպրոս կղզին նստով ճամբորդել եւ հոն հաւաքուիլ մինչեւ որ առաջապահ դուռը թշնամիին վիճակը հետաքոտէ եւ սպա՛ս ամենքն ալ միացած՝ միաժամանակ իրենամբին վրայ յարձակին։ Բայց ինչ ճամբայ ալ որոշուի՝ մեծ խնդիր այն է որ «միաբան» միջխօսքին ՚ի հոլ» կարգապահութիւն են համակարգուած պէտք է անպատճառ։ Պէտք է առաջ ունեն իմաց տալ Արեւելքի քրիստոնեաներուն, այսինքն Հայոց եւ, ի՞նչ կարելի է, գլխինք չարժէ, վրացիներուն ալ, եւ՝ չմոռնա՛նք թաթարներուն դաշնակցութիւնն ուղիւ, որովհետեւ անոնք ալ համակիր են եւ իրենցմէ շատերը մրկրբուած են. արդէն առաջարկած են օգնութեան գալ։

Թշնամիին վիճակը պէտք է գիտնալ. ասոր համար է որ այլակրօններուն մասին ալ կը խօսի առաջին մասին մէջ, եւ այդ առաջին տեղե-

կութիւնները լրացնելու համար նորէն թշնամի իշխանութիւններուն վիճակը կը ցուցնէ։ Մէկ օրինակ միայն մէջ կը բերեմ։

«Եղիպատսի եւ Սուրբ Սուլթանը կը կոչուի Սելիմասուր. իր զօրքերը դանապան ապկարէ են, որովհետեւ այն կողմերը բնակողները զօրութիւն չունին պատերազմի համար. հետեւեակները սակաւաթիւ են եւ հեծեակները պէտք եղածին չափ են, բայց վարձուած զինուորներ կամ դերիներ են։ (Ըսել է թէ շատ մեծ արժէք չունին այդ զինուորները՝ հաւատարմէն մղուած թաշակիրներուն դիմացը. Թ. Թ.) Եղիպատսի սուլթանը վարիւ եւ կասկած մէջ է շարունակ կը վտնայ այն իրարամիջում կ'լլէ հրդարաններուն մէջ եւ սպաննուի, որովհետեւ իշխանութիւնը գրաւել շատ կը ցանկան։ Բա՛նակը բան հարգ հեծեակազօրքէ կը բաղկանայ, բայց մեծապէս մասը զօրուոր չեն»։

Կարճ խօսքով՝ բանակը կազմուած է քան հարգ անօր եւ վարձուած կամ զերի զինուորներէ եւ կարգապահութիւնը երկուսն է։ Սուրբ Սելիմասուրն է հինգ հարգը ուղ ու աւագակներու խումբ մըն են, բայց աւելի արի են եւ քաղաքներ պաշարելու մեքենաները գիտեն զործածել։

Յարմար ժամանակին պէտք է սկսիլ եւ հիմայ հասած է այն ժամանակը, — Հեթում ապիւր քանի ու քանի անգամ կը կրկնէ։

«Արիարը կ'ըսեմ թէ կրնամ արտասանել այս խօսքերը «Անաւանիկ հիմայ յարմար ժամանակը, ա՛նա՛ վերստին են օրը», որովհետեւ իբրեւ ընդունելի են յարմար ժամանակին է քրիստոնեայ հաւատարմէն թշնամիներուն դէմ պատերազմ մարելու։ Արդ՝ յարմար ժամանակին է օգնութեան գալու Ս. Երկրին որ շատոնց զերի է այլակրօններուն։ Արդ յարմար ժամանակին է որպէս զի Քրիստոսի հաւատարիմ ոպատարները քաղութեամբ միանան Ս. Երկրին համար, որպէս զի թշնամիներուն ձեռքէն ապստուի Ս. Կերեպմանը...»։

Իսկ դանապան զլուխներուն մէջ կ'ըսէ։

«Հիմայ յարմար ժամանակին է, որովհետեւ քրիստոնէական հաւատարմէն թշնամիներուն օգնութիւններ նուազած է նաեւ. Թաթարներէն վարուած կուրաներուն շնորհիւ, որոնցմով անոնք

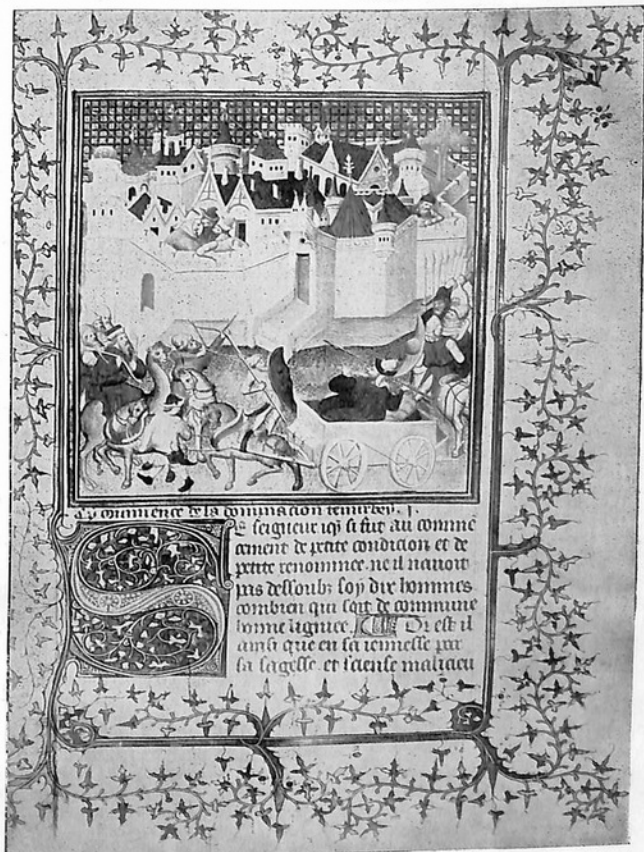

Պատկեր քիւ 8.

Հեքաւմ հոր Խաչակրութեան մը աղերսանքը
 կը ներկայացնէ Պապին. (Չեռագիր քիւ 12201)

Հարցուեցան եւ բազմաթիւ գիտուորներ կոր –
 սրնցուցին մարտին մէջ...»

«Եւրէն՝ յարմար ժամանակն է. Աստուած
 կը ցուցնէ թէ Թաթարները առաջարկեցին իր–

Պատկեր քա. 10.

Բաղափի մը պաշարումը (Պատմութիւն Լենկ Թիմուրի)

տեսակէտով ալ. հիմալ, նշանը տալու համար
կը բաւէ նպաստաւոր առիթ մը. և այս առիթ-
ները այնքան շատ են որ դիւրին է որ ատենցմէ
մէկը պատահի: Այս առիթներուն տեսակներն

են, — Սուլթանին արքունիքին մէջ մտանու-
թիւն և կամ արքայապետութիւն մը, ինչ որ
շատ յաճախ պատահած է այդ թաղաւորութեան
մէջ — կամ Նուպիացիներու, Պէտուէններու,

Թուրքմէններու ասպտամբուքին մը կամ Նեղոս գետի անբաւական բարձրացում մը որ սով պատճառէ, այնպէս որ եղիպտացի զինուորները բաւական պաշար չկարենան տանիլ անապատէն անցնելու համար՝ որպէս զի մինչեւ Սուբխան երթան պաշտպանելու :

Անպատճառ սկսինք պատրաստուիլ, «յարմար ժամանակը հասած է»... և չլլայ թէ ժամալաճառութիւն ընենք մինչեւ որ Թաթարները մահճատական դառնան 1) :

Հեթում իբրեւ պատմիչ շատ վարպետութիւն ցոյց տուած է պատմական դանազան ճիշդութուն մէջ. և նոյն իսկ եթէ կարելի է՝ մասնաւորապէս ուսումնասիրելով իր դորժը պատմադրական խիստ տեսակէտէն՝ երբեմն երբեմն սրբաշինը դտնել հոն, բայց հեղինակը լրջօրէն դրած է իր դորժը, աղբիւրներուն ստուգութեան աստիճանն անգամ նշանակելով. Թաթարաց պատմութեան առաջին ժամանակները Թաթարներէն իմացած է, երկրորդ շրջանը Հեթում թաղաւորէն լսած է, իսկ երրորդ շրջանը՝ գէպերուն ինքն իսկ ականատես եղած է :

Ասիկա դատ պէտք է նկատի առնենք որ այս

1) Իրաւ՝ Հեթում իրաւունք ունէր, որովհետեւ եթէ բրիտանացիները խաչակրութիւն քննէին այն ժամանակ, Թաթարները մեր ուժը տեսնելով բրիտանացի կը դառնային. մեքն առիթը կըրմնցուցինք և Թաթարները մահմետական կրօնին յարեցան :

զիրքը օտար լեզուով տուն տուած է ևւ առանց և և է համառօտ գրութիւն կամ նախագիծ ունենալու աչքին առջեւ, ինչ որ Nicolas Falcon կրօնակիցը մեզի որոշ կ'ընէ .

« Comme le Frère Hayton me le dictoit de sa bouche sans note ni exemplaire ».

Հեթում Պատմիչին կը վերադրուի նաեւ Հայերէն «Ժամանակագրութիւն» մը :

Հ. Զարհանէլեան իր «Հայերէն դպրութեան պատմութեան» մէջ կ'ընէ թէ Հեթում Պատմիչի վերադրուած Հայերէն ձեռագիր մը ակնարկութիւն կայ Ս. Էջմիածնի Վանքի մասնադպարանի գրացուցակին մէջ, ձեռագիր մը որ նիւթ ունի («Սրապ ողնշաճ») :

Հեթումը այստեղ ուսումնասիրեցի գլխաւորապէս իբրեւ La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient գրքին հեղինակը :

Այս դորժը, ինչպէս որ կը կարդացուի Փարիզի Աղլային Մատենադարանի ցուցակին մէջ, «Հեթումին բաւական կարեւոր զէրք մը կ'ապահովցնէ ԺԳ. դարու Փրանսացի պատմիչներուն շարքին մէջ» :

Բայց ուղեցի իր բարդ անձնաւորութիւնն ալ ցուցնել. պատմիչ է, բայց Խաչակրութեան քարոզիչ և կազմակերպիչ է ամէն բանէ առաջ, ինչպէս նաեւ այն հայրենասէր մարդն է որ դրած է «Փա՛ռք Աստուծոյ՝ զի թաղաւորութիւն Հայոց իցէ ի բարի վեճակի, ըստ զօրացուցանելոյ Աստուծոյ ի ձեռն Լուսնի՝ որդւոյ տեսուն Թորոսի՝ ի նախկին վերածցի վեճակ. վստնդի վայլէ ամենայն առաքինութեամբք, և է հայելի ամենայն իշխանաց» :

ԳԱԱ Հիմնարար գիտ. գրադ.

FL0079036

A III
6996

ՈՒՏԵՆԱՇԱՐ «ԱՆԱՀԻՏ» — ԹԻԻ 1

ՀԱՏԸՆՏԻՐ ԷՋԵՐ ՔՈՒՉԱԿԵԱՆ ՏԱՂԱՇԱՐՔԷՆ

ԳԻՆ՝

ԳԻՆ՝